

Генерал-мајор **ЈЕВРЕМ ПОПОВИЋ**

ИЗ УСТАНИЧКИХ ДАНА 1941 У СРБИЈИ

Догађаји из 1941 године, који су претходили нападу фашистичких земаља на Југославију, очито су показали да је и српски народ не само осуђивао политику ненародних влада и није желео савез са фашистичком Немачком и Италијом, већ да је био спреман да се и с оружјем у руци бори против агресора. Један од најзначајнијих догађаја пред напад на Југославију су, бесумње, демонстрације које су избиле 27 марта. Тада, два дана после приступања владе Цветковић — Мачек Тројном пакту, настало је врење у целој земљи. Народ је изишао на улице тражећи поништење савеза са фашистичким земаљама. За време масовних демонстрација у Београду, Партија је била потпун господар ситуације. Парола „Боље рат него пакт“ била је једнодушно прихваћена од маса. Народ је изразио спремност да подржи настојања комуниста за свргавањем издајничке владе и отпором нападачима. Влада је била оборена. Дошла је друга која је дала извесне слободе и обећања, али није задовољила основне захтеве народа који су били изражени за време мартовских догађаја.

За комунисте су мартовске демонстрације и обарање владе још једном потврдили да се народ може успешно мобилисати ако се правилно одабере моменат за акцију и у први план истакне најважнији проблем, који је заједнички свим народима Југославије. Српски народ се уверио да се само сједињен са осталим народима Југославије може успешно борити против угњетача и фашистичке опасности и да је КПЈ правилно већ годинама указивала на издајничку улогу свих влада монархије.

Убрзо после свеопштег народног револта уследио је напад фашистичких земаља на Југославију. Шестог априла 1941 године немачке и италијанске трупе почеле су надирати на територију наше земље. Партија је већ раније била позвала комунисте да се добровољно јављају у војску и бране земљу и да раде на томе и код свих других људи којима слобода лежи на срцу. Али, највећем броју њих није било омогућено да се укључе у јединице, а онима који су ту били није давано оружје. Комунисти су давали отпор где год им је то пошло за руком. Познати су случајеви да су сачекивали агресоре у заседама и отварали ватру, да су рушили комуникације и слично. У Ужицу је, на пример, народ, предвођен комунистима, осам сати пружао отпор.

жао отпор немачким моторизованим јединицама, које су надирале из правца Ваљева. Ипак, слом је био неизбежан. Југословенска војска и држава капитулирале су после неколико дана слабог отпора. Издаја је била таква да комунисти и други родољуби који су били спремни да се боре, нису могли предузети нешто значајније, да би спречили расуло и капитулацију.

Југославија је подељена између Немачке, Италије, Мађарске, Бугарске и Албаније, а од већег дела Хрватске и делова БиХ и Србије образложена је тзв. „Независна Држава Хрватска“. Немачка је анектирала северни део Словеније, Мађарска Прекомурје, Барању и Бачку, Бугари већи део Македоније, део Космета, Врањски и Пиротски округ; Италија је такозваној „Великој Албанији“ прикључила део Метохије и Косова и нека места Црне Горе и Санџака и организовала проглашење „Суверене и независне Црне Горе“, затим је себи прикључила Љубљанску провинцију и формирала „Гувернаторат Далмације“ итд. Срем је предат „Независној Држави Хрватској“, а Банат је добио посебан статус под управом фолксдојчерских јединица. Као ратно подручје, Србија је имала цивилну и војну власт под руководством команданта за Југоисток — генералфелдмаршала Листа, команданта немачке 12 армије. Тиме што је раскомадао земљу, непријатељ је још више продубио јаз који су ненародни режими стварали међу југословенским народима. Парчање југословенске територије погодновало је окупаторима, јер су хтели да сузбију чак и сваку помисао на отпор окупацији.

Немци су намеравали да избегну непосредан обрачун са народом „увећ бунтовног подручја“, Србије. Зато су профашистичким снагама из старог државног апарата препустили да врше ликвидацију комуниста и да се обрачунавају са свим оним који би покушали било шта да ураде за своје ослобођење. Окупатору је погодновао квислиншки апарат, јер је он био рутиниран и познат по „погодним методама за сузбијање комунистичке делатности“. Формирана је квислиншка полиција, разне врсте стража, Љотић је имао своје оружане формације, Пећанац такође, а касније је Немцима нарочито добродошла четничка организација Драже Михаиловића.

После окупације наше земље Немци су почели постепено повлачење својих оперативних трупа, које су слали на западне границе СССР-а у циљу припреме за напад. Уместо повучених јединица доведене су три немачке посадне дивизије које су размештене на територију Србије.¹⁾

У циљу што потпунијег и успешнијег деловања окупационог режима Србија је била подељена на такозване фелдкомандантуре, а

¹⁾ Распоред непријатељских јединица грубо узет био је: 704-та у западној Србији (са штабом у Ваљеву), 714 у источној Србији (са штабом у Пожаревцу) и 717-та у јужној Србији (са штабом дивизије у Нишу), док је 718-та немачка посадна дивизија размештена у источној Босни, према граници Србије. Врањски и Пиротски округ и један део Зајечарског окупирале су 4-та и 6-та бугарска пешадиска дивизија; Косово и Метохију — италијанске и албанске јединице, а Санџак италијанске трупе.

ове на крајскомандантуре (окружне команде). У већим местима успостављене су команде места, а у пределима које је јаче захватио устанак образоване су посебне команде, којима су биле потчињене све немачке јединице на догичном подручју.

Осим посадних дивизија, на територији Србије се налазила и пољска жандармерија која је контролисала окупационе трупе и обезбеђивала саобраћај, а у извесним случајевима и интервенисала за рачун полиције. Немачка полиција је радила у сарадњи са бројном квислиншком полицијом. Немци су на територији Србије формирали и своју обавештајну команду, затим Гестапо, радну службу и разне друге органе и установе. На сличан начин организовали су окупаторски систем и Мађари, Бугари и Италијани. Читава организација окупационог система била је постављена тако да се онемогући сваки покушај отпора народа.

Већ првих дана окупатор је запретио да ће сваки покушај отпора немачким трупама и њиховим помагачима кажњавати смрћу, а у првом реду оне који се затекну под оружјем.²⁾

Још првих дана окупације у целој Србији почела је пљачка праћена нечувеним терором. Немци и квислинзи односили су жито и стоку, демонтирали и одвлачили фабричка постројења, пљачкали домаћинства, уништавали шуму итд. Из откинутих делова Србије, а и из осталих покрајина које су држале усташе, у Србију су бежале десетине хиљада људи, жена и деце да би се спасли од усташких покоља. У Србију су се склониле многе породице које су живеље на Космету. Поред тога, у Србију су Немци пребацили изван број словеначких породица, из оних предела који су прикључени Трећем Рајху. Сва та маса људи, жена, деце, без својих домова и услова за живот, заједно са српским народом била је подвргнута терору окупатора и његових слугу: полиције, недићеваца, четника и љотићеваца.

Терор и пљачка изазвали су огорчење народа. У таквој ситуацији партиске организације и руководства морала су примењивати и нове форме рада — на оружану борбу и то не само против окупатора, већ и квислиншких формација.

Пред комунисте Србије, као и пред остале комунисте Југославије, постављала су се три основна и непосредна задатка: 1) политичка припрема у циљу стварања јединства свих патриотских снага; 2) организационо припремање и стварање мреже војних комитета и група који би прикупљали оружје и припремали кадрове за оружану борбу; 3) руковођење оружаном и политичком борбом у условима устанка и окупације земље.

Да би се могли извршити тако крупни задаци требало је, пре свега, политички и организационо учврстити партиске организације и руководства, ставити у први план њиховог рада политичку активност

²⁾ У корпусној заповести од 27 априла 1941 године између осталог се каже: „... Очекујем да сваки отпор буде сломљен са безобзирном оштрином. Без оклевања треба стрелјати сваког оног који се затекне под оружјем, било да даје отпор или бежи, а оне који се предају изручити ратним или преким судовима ради хитне пресуде...“

и повезивање са народом и кроз то придобијање и покретање свих родољуба за борбу против окупатора. Било је јасно да је један од битних услова за успех јединство народа.

Као што је познато, ЦК КПЈ је још на седници од 10 априла 1941 године у Загребу донео одлуку да се Војна комисија (образована у току 1940 године) реорганизује у Војни комитет, на чијем ће челу бити друг Тито. Комитет ће имати задатак да организује оружану борбу и руководи њоме. Одлучено је да се и при осталим партиским руководствомима организују војни комитети. На Земаљском саветовању КПЈ, одржаном почетком маја 1941 године у Загребу, извршена је анализа политичке ситуације, постављени су нови задаци и одређен начин рада Партије у новим условима за сваки крај Југославије. Пре свега, постављено је да партиске организације темељито и критички претресу рад Партије у последњим догађајима, да се извуку потребни закључци, да у пропаганди и агитацији примењују нове, одговарајуће методе, да обрате нарочиту пажњу на конспиративност у циљу очувања драгоцених кадрова, да се прошири мрежа партиских организација у градовима и селима, да се образују курсеви ради васпитавања кадра у духу марксизма-лењинизма, да се води најодлучнија борба против расприравања националне мржње итд. У односу на задатке партиске организације у Србији, на овом саветовању је закључено између осталог и ово:

„... Водећи борбу против окупатора, српски ће народ морати да води исто тако одлучну борбу против издајца српског народа, који су помоћу окупатора и против воље народа заузели разне положаје на власти и сада се спремају да народу наметну вољу немачких освајача, а по налогу освајача прогањају најбоље синове српског народа и до кости огуле српски народ.

Комунисти Србије имају пред собом велику и неодољну задаћу: да окупљају српски народ за борбу против империјалистичких освајача, да се ставе на чело ослободилачке националне борбе српског народа, да даду народу јасну перспективу његове борбе, да раскривају пред народом сву ту владајућу капиталистичку клику која је крива за ову трагедију српског народа“.)

Јасно постављени задаци и предан рад комуниста допринели су брзом консолидовању Партије у новим условима. Она је преко војних комитета и посебног апарата за рад по војној линији у свим партиским руководствомима организовала припреме за оружану борбу. Партијски руководства у Србији су покушала да се повежу са свим оним људима који су били спремни да се боре против окупатора. Комунисти су организовали прикупљање оружја, санитетског материјала, муниције, одеће и обуће и других потреба неопходних за вођење акција. У томе се нарочито истицала омладина. Она је нарочито брижљиво прикупљала оружје које је бивша југословенска војска после капитулације остављала по шумама и другде, а организовала је и сакупљање оружја које се налазило код појединаца — сељака, радника и других грађана. Посебан вид снабдевања оружјем прет-

*) Зборник, том II, књига 2, стр. 16.

стављало је извлачење лаког наоружања из немачких магацина. Наиме, вешти омладинци запошљавали су се код Немаца као физичка радна снага и, користећи погодне моменте, износили су из магацина не само револвере, пушке, бомбе и мине, него је било случајева да по неколико омладинаца расклопе пушкомитраљез, изнесу га у деловима и предаду на одређено место. На тај начин је прикупљена прилична количина оружја и муниције. У већим и мањим градовима и селима формиране су војне ударне десетине, са којима је извођена, често у врло тешким условима, обука у руковању оружјем. На тај начин су у доброј мери биле извршене најнужније припреме за борбу и чекао се само погодан моменат.

На дан напада хитлеровске Немачке на СССР, 22 јуна 1941 године, ЦК КПЈ је одржао састанак на коме је одлучено да се изда проглас народу Југославије и да се позове на устанак, сматрајући да је напад на СССР најпогоднији моменат да се ступи у акцију. ПК КПЈ за Србију је одржао састанак 23 јуна и одлучио да се одмах приступи спровођењу у живот одлуке ЦК КПЈ о организовању устанка. Том приликом је одлучено који ће чланови ПК кренути на терен да би помогли непосредно партиским руководствомима у организовању устанка. Исто тако је одлучено да компромитовани другови београдске организације пођу у унутрашњост. Издао је проглас српском народу у коме се између осталог каже:

„Српски народе!... Сви као један у борбу против окупатора. Свим силама, свим средствима слабите његову снагу ради наше будућности, наше слободе. Издајца је сваки онај ко ма чиме — радом, материјалом, храном, новцем, порезом, куповањем „Новог времена“, слушањем лажи преко радија итд. — помаже окупаторе и његове најамнике. Не дозволите да преко наше земље оде ма каква помоћ фашистичким руљама а против СССР-а, против самих нас...“

Српска омладино!

Увек си са својим народом, ти ћеш и овог пута бити у првим борбеним редовима...“⁴⁾

Ускоро после тога, 4 јула, формиран је Главни штаб за Србију, који је по одлуци ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Србију одмах напустио Београд и кренуо у западну Србију, где је требало да приступи организовању одреда и отпочињању акција.

Окупатору и домаћим издајницима је било сасвим јасно да им највећа опасност прети од делатности Комунистичке партије Југославије. Зато су на сам дан напада на Совјетски Савез, 22 јуна, почели рацију на комунисте, да би на тај начин не само онемогућили њихове евентуалне акције, него и обезглавили партиске органе и тако се обезбедили од активности КПЈ. Тако су, на пример, између 22 и 23 јуна 1941 године у Ужицу покушали да похалсе око 40 комуниста, колико су их имали на списку. Међутим, ужички комунисти су били обавештени о овом плану Немаца, тако да су на време избегли сигурну смрт. Ни у другим крајевима Србије окупатори нису имали већег успеха, захваљујући патриотском држању становништва и добро

⁴⁾ Зборник, том I, књига 1, стр. 30.

организованој служби обавештавања и будности комуниста. Ипак, многи комунисти и родољуби су похватани. Бањица је постала симбол страдања, људи су мучени, прогањани и стрељани. Док су наши људи на једној страни издасили у главњачама и на стрелиштима, на другој се све више ширио гнев против угњетача. Партија је знала и умела да каналише такво расположење маса. Указивала је на то ко је прави непријатељ и како га треба тући, а с друге стране, позивала је под свој барјак у борбу против окупатора и домаћих издајника све родољубе

Треба истаћи да су партиски кадрови имали велико револуционарно искуство стечено у борби против ненародних режима бивше Југославије и да им је то помогло у раду на организовању устанка и извођењу борбених акција. Међу организаторима устанка био је и извештан број учесника Шпанског грађанског рата, који су у борби стекли војна знања и ратно искуство. Уз то Покрајински комитет је увек био у непосредној вези са свим окружним комитетима и руководио њиховим радом, давао упутства за спровођење појединих задатака, критиковао грешке и слабости и настојао да се непријатељ дизањем устанка у свим деловима Србије доведе у што тежу ситуацију. ПК је у јулу, на пример, распустио један рејонски комитет у Београду, зато што није био извршен један задатак који му је постављен. У жеку формирања одреда августа 1941, ПК је упутио писмо ОК за Ужички округ и инструктору ПК у коме критикује спорост у извођењу акција. У писму се између осталог каже:

„Ви покушавате да своје заостајање у акцијама за другим крајевима Србије објасните организационим слабостима. Такво објашњење не само да нема места данас, него је то мудровање којим ви покушавате оправдати неизвршене одлуке. Наша Партија је и раније имала велики утицај на широке народне масе, а данас је он неупоредиво већи. И најзабаченије село, до којег наш партиски рад раније није допирао, сада зна да иза партизанског покрета стоји Комунистичка партија, да је једино она остала доследна и неустрашив борац за народне слободе. Основна ваша грешка јесте што нисте правилно и брзо преоријентисали рад основних организација...“)

Да су комунисти у Окружном комитету озбиљно схватили критику ПК, потврдио је њихов даљи рад. Наиме, Ужички партизански одред се после ове критике толико активирао, да је за кратко време успео да постигне врло велике успехе у борбама са непријатељем.

Покрајински комитет је исто тако редовно давао упутства окружним комитетима о организовању, припремама и руковођењу оружаним устанком и преносио искуства оних ОК који су успешно деловали. У једном упутству ПК поставља:

1. — „Неодложно стварати, проширивати и јачати партизанске одреде и истовремено развијати њихове делатности. Сваком одреду, свакој партиској организацији, сваком човеку посебно одређивати дневне задатке, развијати до максимума самоиницијативу.

2. — Одмах прићи стварању заједничких комитета, тј. одбора Народноослободилачког фронта, повезујући се са присталицама свих бивших

партија које се данас изјашњавају за борбу против окупатора и његових слугу...“⁴⁾

Организоване оружане акције су почеле да се изводе најпре у градовима. Оне су биле особито запажене у Београду. Београдски скојевци, симпатизери и антифашисти, предвођени комунистима, одазвали су се позиви Партије и укључили се у ударне десетине, које су смелим акцијама унеле забуну у редове непријатеља, без обзира на то што је он располагао јаким снагама и имао пуну подршку и помоћ домаћих издајника. Треба напоменути да је Београд „показао зубе“ немачкој војној сили још одмах после окупације.

У Крајскомандантуру су све чешће пристизале жалбе да цивилно становништво у односу са немачким официрима и војницима не показује „дужну пажњу и поштовање“. Нарочито се износи да се све више примећује да велики део становништва у пешачком саобраћају не показује нимало склоности да се уклони, него често на дрзак начин препречава пут.

Крајскомандантура је упозоравала становништво да ће се убудуће против истуца ове врсте поступати са свом строгишћу.

Београђани се нису дали заплашити. Однос према припадницима немачке оружане силе сваким даном је бивао све дрскији. Само за два месеца у Београду је изведено 48 разних партизанских акција. Извршено је 8 паљевина гаража (гаража у Гробљанској улици потпуно је изгорела. У њој се налазио велики број камиона); седам пута су пресечени телефонски стубови; запаљена су три немачка слагалишта бензина; запаљене су три немачке касарне и штале и две радионице; порушен је железнички мост у Белом Потоку итд. Паљена је окупаторска штампа наочиглед припадника оружане силе, убијани су познати издајници и немачки војници. Наши људи су саботирали послове на радним местима; многе машине су оштећене, инсталације порушене или оштећене итд. На дан 29 јула 1941 изведена је врло смела акција којом приликом је из руку непријатеља спасен друг Александар Ранковић. Окупатор се није осећао сигурним ни у касарнама, ни у локалима, ни на улици. Београд се није покорио иако су то окупатор и издајници желели.

Диверзије, саботаже и убиства су вршени и у другим градовима Србије. Немци и домаћи издајници су били веома забринуте догађајима у Нишу, Крагујевцу, Краљеву и другим градовима. Ове акције по градовима и први ситнији окршаји на терену били су весници будућих великих борбених подухвата. Упоредо са борбеним акцијама вршени су и други не мање важни подухвати, особито у Београду, као што су сакупљање добровољних прилога у новцу за помоћ устанку, прикупљање одеће, обуће, санитетског материјала и других потреба које су одређеним каналима слате борцима у унутрашњост.

Већ 2 јула 1941 формиран су Ваљевски и Космајски партизански одред, а затим је уследило формирање осталих одреда у Ср-

⁴⁾ Зборник, том I, књига 2, стр. 42.

бији. Принцип је био да се на подручју једног окружног комитета формира партизански одред, стим да се формира и други одред чим први довољно нарасте да може дати језгро за формирање новог одреда. Развој устанка у Србији је постао тако снажан да је у року од два месеца формирано 22 од укупно 24 партизанска одреда колико их је дејствовало 1941 године. Поред Ваљевског и Космајског, током неколико месеци формирани су Први и Други шумадски партизански одред, Бољевачки, Мачвански, Крагујевачки, Расински, Поморавски, Краљевачки, Ужички, Пожаревачки, Посавски, Крајински, Заглавски, Топлички, Копаонички, Озренски, Нишавски, Кукавички, Мајданпечки, Бабушки и Јабланички партизански одред. Својим дејством одреди су постали стварни господари ситуације на својим оперативним подручјима и из темеља су уздрмали „нови поредак“ у Србији, тако да се и сам Хитлер морао позабавити новоствореном ситуацијом.

Званични дан почетка оружане борбе српског народа јесте 7 јул 1941 године, дан кад је планула прва устаничка пушка у Белој Цркви. Тога дана је група бораца Рађевске партизанске чете, на чијем се челу налазио Жикица Јовановић-Шпанац, дошла у Белу Цркву где се одржавао сабор и позвала народ у борбу против окупатора. После збора наишли су жандарми. Тада су с партизанске стране опалени први хици.

Према директиви друга Тита општи задатак партизанских одреда на територији Србије састојао се у томе да се, као основа за ширење устанка и као најреалнија могућност, створи слободна територија у западној Србији, тј. у сливу Западне Мораве, односно у ширем рејону комуникације Ужице — Чачак — Краљево, са залеђем југозападне Србије до Дрине и Саве. Предвиђени план је у потпуности остварен и овај простор је за кратко време углавном очишћен од окупатора и домаћих издајника. Стварање слободне територије баш у овом делу Србије погодновало је из више разлога: тамо су били најјачи партизански одреди; Немци су имали веће гарнизоне само у неким градовима; на овај начин се осигуравала веза преко Санцака са Црном Гором и Босном, где се устанак такође све више ширио.

Све околности су биле врло погодне да се устанак у Србији развије потпуно организовано, равномерно и плански, што је имало великог утицаја на даље ширење устанка не само у Србији него и у осталим покрајинама Југославије. За партиска руководства и организације, као и за војна руководства и партизанске одреде било је од огромног значаја што су 1941 године, још од првих дана, на терену Србије били ЦК КПЈ и друг Тито, који су не само пружали помоћ, већ и непосредно руководили и у току припрема и у току извођења устанка. Другови Тито, Ранковић, Иван Милутиновић и Иво-Јола Рибар већ су 16 септембра дошли на слободну територију. Тога дана је у селу Дулинама код Крагујевца одржано саветовање Главног штаба партизанских одреда Србије са претставницима штабова одреда. Циљ овог саветовања био је да се измењају искуства из дотадашњих борби, размотри стање одреда и ускладе дејства. Неколико дана касније, 26 септембра, у Столицама код Крупња одржано је Прво војно

саветовање руководиоца и делегата из свих покрајина Југославије (саветовању није присуствовао једино делегат из Македоније).

Саветовање у Столицама имало је врло велики значај за даљи развој оружане борбе у Југославији. Искуства изнесена на том саветовању помогла су да се у Србији још интензивније ради на развијању оружане борбе, омасовљењу оружаних снага устанка — партизанских одреда — извођењу борбених дејстава итд. На овом саветовању је јасније одређена линија борбе за стварање органа нове народне власти, народноослободилачких одбора. Захваљујући томе што је саветовање одржано на терену Србије и што је ту присуствовао знатан број руководиоца који су на територији Србије радили, могло се одмах и конкретно прићи спровођењу одлука саветовања.

Да би се бар донекле могло видети како су се брзо развијали партизански одреди у Србији, а према томе и јачала ударна снага устанка, овде ћемо указати на развојни пут само неких одреда. Партизански одреди су формирани од водова, чета, а касније и батаљона. Чете су најпре бројале 30—40 бораца, а касније су развојем борбе биле знатно бројније. На пример, Ужички партизански одред је при формирању имао 6 чета, а свака чета око 40 људи. Међутим, почетком Прве непријатељске офанзиве одред је нарастао на око 6.000 бораца. Чачански одред је бројао око 3.000, Пожаревачки око 1.200, Крагујевачки око 1.500 бораца итд. Или, на пример, Ресавски народноослободилачки партизански одред је од 31 јула до 20 септембра 1941 брзо нарастао: његова Прва чета почетком августа бројала је свега 43 борца, а већ средином истог месеца 103. Батаљони су постојали у Посавском, Краљевачком, Првом шумадиском, Чачанском и Крагујевачком одреду. То значи да су наши партизански одреди доста рано већ били прерасли своју почетну организацију кад су чете биле њихове највеће јединице и кад су они морали бити мали, лако покретни и способни да дејствују и маневрују на ширем простору.

У одредима се не само развијао активан политички рад већ је извођена и војна обука. О томе се у једном извештају Штаба Космајског партизанског одреда од 28 августа 1941 каже:

„Партизани се свакодневно вежбају: егзерцир, борбена обука, ратна герилска вештина, заседе, руковање експлозивом и постављање мина. Ово све опште и у вези са планом једне крупне акције, која се припрема за 3 дана...“)

Још у почетку деловања партизанских одреда осетило се помањкање искуснијег војничког кадра. Из извештаја појединих штабова и ОК види се да је овај недостатак имао доста великог утицаја на извршење задатака. У извештају ОК КПЈ за Нишки округ од 16 августа 1941 каже се између осталог:

„... Највећи недостатак је стручно војничко знање. Имамо у одреду партијаца резервних официра, али то су државни чиновници, људи бирократизовани, готово без иницијативе, за све чекају директиве, тако да сам у највећој акцији морао руководити ја (Сретен Младеновић, секретар

ОК), а ја уопште нисам војник. Други недостатак је што већи део партизана није служио војску. За први недостатак помогните нам ви, пошаљите нам неколико иницијативних искусних партизана, бар на десет дана...“⁸⁾

Слично је стање било и у Посавском партизанском одреду, што се такође види из извештаја упућеног Покрајинском комитету 28 августа 1941:

„... у првом реду долази потреба за војнички искусним и способним руководиоцима... Већина садашњих војних кадрова већ нису дорасли новим задацима. Тим пре је то потребно што се упоредо са развијањем наших снага и сазревањем догађаја, водови све више осамостаљују...“⁹⁾

Недостатак војничког знања постепено је надокнађиван све већим искуством које се стицало кроз борбу. Омладинци који су сачињавали већину партизанских одреда и који пре ступања у партизане нису били вични руковању оружјем и борби, постајали су временом вешти и сналажљиви борци. Многи од њих брзо су израстали у узорне руководиоце, командире, команданте, политичке комесаре.

Први борци партизанских одреда били су добровољци, комунисти, скојевци и родољуби који су хтели да се боре против окупатора и домаћих издајника. Касније, када су се развили одреди, стварана је народна власт на слободној територији, а у појединим местима вршена је и мобилизација. Тако су, на пример, наредбом команданта Ужичког народноослободилачког партизанског одреда од 30 септембра 1941 позвани сви мушкарци од 18 до 40 година старости да се јаве на мобилизацијска места. Истом наредбом мобилисана су сва моторна возила, бицикли и јахаћи коњи.

ПК КПЈ за Србију регулисао је разним упутствима однос окружних комитета према одредима и задатке комуниста у одредима. У писму Покрајинског комитета ОК Шабац од 20 августа 1941 године истиче се:

„ОК као целина мора увек бити на окупу заједно са инструктором у месту (које се може и мењати) из кога ће најлакше и најуспешније руководити читавим радом и обезбедити преглед и контролу рада парт. орг. ОК није нити може бити неко покретно тело које би ишло за партизанским одредом, па се чак потпуно уклопило у његов састав“.

Или у упутству ПК од 16 августа 1941 Окружном комитету Ваљево за војни и партиско-политички рад стоји:

„... Ми не смемо идентификовати партизанске одреде с нашим партиским организацијама... Партијци у одредима морају бити организационо повезани и морају редовно одржавати своје састанке, а својом активношћу и одлучношћу у акцијама бити пример свима партизанима... ОК обезбеђује контролу рада партијаца и читавог партизанског одреда преко партиског секретара који се налази у командном саставу одреда, али који своју функцију тамо мора легализовати... Партиски секретар у командном саставу одреда мора бити један од другова из ОК...“

Из овога се види да је партиска организација могла узети комунисте из одреда на одговорност због неуспеха у извршавању задатака, да је потстицала комунисте да се што боље заложу у акцијама

⁸⁾ Зборник, том I, књига 2, стр. 59.

⁹⁾ Зборник, том I, књига 2, стр. 96.

итд. Улога партиске организације и појединих комуниста била је сасвим јасна. Уколико се нису налазили на одговарајућем војничком положају у одреду, они нису могли командовати, већ предлагати, указивати итд.

Однос партизана према народу био је на висини народне револуционарне војске. Томе се поклањала посебна пажња. Јединице су организовале потере за плачкашима које је непријатељ покушавао да убади на слободну територију и партизани су се са њима немилосрдно обрачунавали. Приликом напада на немачке транспорте с намирницама и од народа опљачканом имовином, плен се делио партизанима или враћао народу. Партиска руководства су особито указивала на потребу еластичности при спровођењу појединих мера, нарочито оних на које народ није навикао и што би га могло у одређеном моменту збунити. Тако, на пример, ПК је напомињао да није потребно журити са истицањем црвених застава уколико би то могло нанети штету мобилизацији свих слојева народа за ослободилачку борбу.

У циљу мобилизације свих снага за борбу против непријатеља, партиска руководства су настојала, а Покрајински комитет нарочито, да дође до сарадње са организацијама, партијама и вођама бивших опозиционих партија. Неки од њих, као, на пример, Драгољуб Јовановић, били су само на речима за сарадњу. Међутим, сва настојања наших руководства остала су, захваљујући држању руководства бивших партија, безуспешна. Само су појединци приступали ослободилачком покрету.

Дража Михаиловић не само што није желео да дође до споразума с партизанима, већ је подло, док су се ови борили на фронтovima с непријатељем, ударио у леђа с намером да уништи партизански покрет.

Упоредо с развојем НОБ и стварањем слободне територије, у Србији се ствара и нова народна власт, народноослободилачки одбори, који су још од првих дана устанка били главни ослонац партизанских одреда. Ови одбори су се образовали и изграђивали не само на ослобођеној него и на неослобођеној територији. Иако су у почетку имали главни задатак да збрињавају јединице, они су се касније све више афирмисали као права народна власт. То, поред осталог, потврђује и једна од одлука коју је 19 октобра 1941 донео Градски народноослободилачки одбор Ужица:

„Народноослободилачки одбор у Ужицу — каже се у тој одлуци — као слободно изабрани носилац власти слободног српског народа у нашем граду, био је увек руковођен бригом да, поред снабдевања наших јуначких партизанских одреда, у првом реду учини све што је у данашњим приликама могуће за обезбеђење незбринутог радног становништва нашег града. У том смислу обавештавамо раније, намештенике и чиновнике Ужица и Ужичког округа, да је Народноослободилачки одбор Ужица донео следеће одлуке:

1. — За све дугове радног становништва, тојест оних који живе само од свог рада, проглашује се мораторијум на неодређено време.

2. — Радници, намештеници и чиновници који су упослени у фабрикама, радионицама, саобраћају и установама које данас раде, примиће своје наднице и плате...⁽¹⁰⁾

Као што се види, НОО Ужица није бринуо само о снабдевању фронта. И остали НОО су организовали привредни, друштвени и културни живот на својим територијама, старали се за болеснике и рањенике, организовали контролу над кретањем непријатељских и сумњивих елемената. Народ је у већини прихватио нову народну власт, која неће имати ништа заједничко са старом компромитованом и омрзнутом влашћу. Пракса из првих дана устанка на слободној територији Србије пренела се касније и на остале крајеве не само Србије него и других покрајина: где год су дошле партизанске јединице, стварала се и нова устаничка власт, народноослободилачки одбори.

О томе како је непријатељ ценио насталу ситуацију у Југославији, посебно у Србији, постоје бројни документи. Из њих се види да је окупатор био врло озбиљно схватио устанак у Србији. Успеси Комунистичке партије у борби против Немаца и квислинга, помоћ коју је народ пружао устаничким снагама, задавали су бригу не само заповеднику Србије, него и заповеднику за Југоисток, па и немачкој Врховној команди. Већ концем лета Немци су оцењивали да „побуну коју предводе комунистички бандити“ не могу сузбити постојећим снагама. Зато је генералфелдмаршал Лист, заповедник Југоистока, наредио 4 септембра да очекује најстрожији поступак свим средствима, да би се устанички покрет у пределу Крупња и Ковиљаче уништио. Он захтева да се одмах употребе све иоле расположиве снаге (и артиљерија) под јединственим руководством.

А заповедник Србије, да би удовољио захтевима свог команданта, наредио је својим јединицама да крену из „мирних“ рејона према устаничким.

Командант Југоистока је сваким даном постајао све забринутiji због догађаја у Србији.

Он се свакодневно интересовао о стању у Србији, издавао наређења о непосредним „акцијама чишћења“ и давао поуке како треба ратовати с партизанима:

„Ситуација у Србији — објашњава он у једној наредби — не искључује даље ширење устаничког покрета. Повећани случајеви препада на војнике и војна постројења од стране јаких, добро наоружаних, наизглед организованих и спретно вођених банди, доказују да све до сада примењене мере нису довољне. Заповедник у Србији и виша команда предузеће све припреме да би дорасли сваком поштравању ситуације и умирили земљу још пре почетка зиме...“ Затим наводи како се непосредно треба борити против партизана, разрађује план кретања, напомиње да руковођење операцијама треба препустити старијим и искуснијим официрима и појачати пропаганду на српском језику. Такође захтева да се предузму „безобзирне хитне мере против устаника, њихових помагача и породица...“⁽¹¹⁾

¹⁰⁾ V Конгрес, ћирилица, стр. 61.

¹¹⁾ Зборник, том I, књига 1, стр. 390.

Ни квислинзи нису ћутали. Недић се свим силама упињао да мобилише што већи број људи, Љотић такође, а Дража Михаиловић, заједно с Немцима ударао је на наше снаге. То је био нов, веома значајан и непријатан моменат у организовању и развоју устанка. И ЦК КПЈ и остали партиски органи и организације позабавили су се оваквим стањем које је нарочито дошло до изражаја почетком Прве непријатељске офанзиве па надаље. Народноослободилачке снаге су морале рачунати не само са војском окупатора, него и са домаћим издајницима укључујући и четнике Драже Михаиловића. А домаћи издајници су могли да буду веома опасни, не само зато што су се грчевито борили за очување буржоаских тековина, него и зато што су имали пуну војничку, политичку и материјалну подршку окупатора. Због тога је било нужно да се, поред војних мера, предузму и друге у циљу њиховог раскринкавања, нарочито у погледу злоупотребе националних осећања српског народа.

Иако је у то време била на врхунцу своје моћи, Немачка расположивим снагама у Србији није могла угушити устанак. Зато је на тражење заповедника оружане силе за Југоисток немачка Врховна команда у Србији, за угушење устанка, упутила нове јаке снаге.¹²⁾

Настале су тешке борбе. Наше снаге су се грчевито бориле против далеко надмоћнијег непријатеља који је био опремљен савременом ратном техником. Комунисти су и у овим најтежјим данима били пример храбрости. Где год је непријатељ дошао, остављао је за собом пустош: спаљена српска села, а стрељаних, обешених и мучених сваким даном је било све више. Хиљаде невиних је убијено у Крагујевцу, Краљеву и другим местима, народ је теран у логоре, српски домови су пљачкани. О томе како су сурово, нечовечно и противно свим обзирима међународног права поступали немачки војници говоре и многи непријатељски документи које су наше снаге тада и касније заплениле. Управо, немачки војници су чинили оно што се од њих тражило: да имају на уму крв својих предака која се потоцима лила у Србији и слично. Они су, на пример, крајем новембра 1941 на Златибору пострелиjali неколико стотина тешких рањеника и заробљеника, који су им пали у руке, јер нису могли да се пребаце преко беспутних крајева у Санџак. Очевици су причали да су немоћне рањенике бацали кроз прозоре, а касније убијали.

Како су се комунисти, скојевци, и други родољуби борили против непријатеља говоре многи примери. Један од најочитијих је и погибија Радничког батаљона на Кадињачи. Око 200 бораца-радника, напустило је радионице у којима су израђивали одећу, обућу, оружје и муницију за фронт и посело положај на Кадињачи. Било им је познато да непријатељ наступа јаким снагама из свих праваца, а да ће

¹²⁾ За борбу против наших снага у I непријатељској офанзиви у Србији су ангажоване ове снаге: 342 пеш. дивизија, 125 дивизија, 125 пеш. пук, 718 посадна дивизија (ојачана усташким трупaма дуж Дрине према граници Србије), 113 пеш. дивизија, 704, 714, 717 посадна дивизија. Ове снаге су биле ојачане тенковима, моторизованим и оклопним јединицама и јаком авијацијом. Заједно са њима нападали су недићевци, љотићевци и четници Драже Михаиловића.

најпре стићи са правца Бајине Баште, и на тај начин пресећи отступницу рањеницима и голоруком становништву, које се повлачило преко Златибора ка Санџаку. Зато је требало задржати непријатеља док се повуку изморене јединице и становништво. И заиста, борци Радничког батаљона су изгинули, али су омогућили да се и јединице и народ извуку испред непријатељског удара, с изузетком тешких рањеника које је непријатељ заробио на Златибору.

Тако је после три месеца тешких борби у Србији непријатељ успео да заузме велики део слободне територије. Но, није успео да уништи ослободилачки покрет у заузетим крајевима.

У току оружане борбе у Србији 1941 године постигнути су крупни резултати. У свакодневним борбама партизански одреди наносили су непријатељу тешке губитке и он је био присиљен да довлачи снаге са фронта где су оне итекако биле потребне. Наше јединице су кроз борбу стекле искуства, научиле ратовати. Нова народна власт се афирмисала као истински претставник народа који се уверио у праведност, потребу и могућност борбе против непријатеља. Партиске организације и руководства су се политички и организационо учврстили и стекли поверење народа тако да их никаква каснија настојања непријатеља нису могла уништити. Поред тога, из Србије су се повукле јаке партизанске снаге. Од њих су 4 батаљона ушла у састав I пролетерске бригаде, а од осталих снага формирана је II пролетерска бригада. Велики део бораца и комуниста остао је на терену и успео, и то у најтежим могућим условима, не само да се одржи већ да из дана у дан ојачава Партију и партизанске снаге.

На тај задатак посебно је указао ЦК КПЈ у писму које је 14 децембра 1941 упућено Покрајинском комитету КПЈ за Србију.

„... Повлачење партизанских јединица из Ужица и неких других места не претставља неки осетљивији војнички пораз. Партизанске јединице сачувале су своју живу снагу, док су истовремено задале јаке ударце непријатељу, — а то је главни циљ партизанског ратовања. Ни у политичком погледу повлачење не значи за нашу Партију пораз. Насупрот, масе знају ценити народну власт која је месецима постојала на ослобођеној територији. Насилничка власт Недићевих бандита само ће још више убедити српске масе у праведност борбе коју воде партизанске јединице. Према томе, повлачење из неких градова и рејона никако не значи да је непријатељу успело да угуши ослободилачки устанак српског народа, него је тај устанак прешао само на нови степен свога развоја...“¹⁸⁾

Ова оцена и задаци заснивали су се на реалној процени могућности партиских организација, руководства и јединица које су остале у Србији као и познавању српског народа, његове слободарске традиције и испољене решености да води борбу против окупатора и домаћих издајника. Ту решеност потврдио је касније развој борбе у Србији.

Устанак у Србији и његов развој 1941 године и огромни успеси постигнути у борби против непријатеља у стварању оружаних јединица, органа власти итд. имали су одраз и на развој оружане борбе у осталим крајевима наше земље.

¹⁸⁾ Зборник, том I, књига 2, стр. 251.

У свом говору на Другом конгресу Комунистичке партије Србије друг Кардељ је рекао:

„Наше партиске организације у Србији, наша Комунистичка партија Србије има за собом славне револуционарне традиције и часно место у нашој јединственој и заједничкој Комунистичкој партији Југославије. Ја бих хтео да само једну од њих потцртам. Мислим, на име, на праву интернационалистичку традицију КП Србије, која се васпитавала у оквиру КП Југославије уопште. Историска је чињеница да је српски радни народ под руководством српских комуниста помагао угњетеним народима старе Југославије да се ослободе великосрпске хегемоније. Још више, не само да им је помогао, него је за време Народноослободилачког рата носио већи део терета рата и против фашистичких окупатора, и против снага великосрпске хегемонистичке реакције...“¹⁴)

¹⁴ Други конгрес КП Србије.